

Franjo TOPIĆ

HRVATSKI TISAK U BOSNI I HERCEGOVINI OD POČETKA DO 1941. GODINE*

Sažetak

Autor u uvodu skreće pažnju mogućih američkih slušatelja i čitatelja na nacionalno dozrijevanje muslimana, katolika i pravoslavaca Bosne i Hercegovine u Bošnjake, Hrvate i Srbe za vrijeme 19. st., jer je taj proces utjecao na nastanak i sadržaj prvih časopisa u ovoj zemlji. Za Hrvate BiH utemeljitelj tiska je franjevac Ivan Frano Jukić (1818.-1857.) koji je 1850. god. pokrenuo Bosanski prijatelj. Za vrijeme austro-ugarske uprave u BiH (1878.-1918.) nastalo je i sukcesivno izlazilo 125 listova i časopisa koji su po sadržaju obrađivali znanstvena i kulturna pitanja, preko religijskih i političkih do zabavnih tema. Autor kratko predstavlja 17 publikacija koje su po sadržaju i namjeni smatrane hrvatskima.

U razdoblju od 1918. do 1941. god. nastalo je u BiH 275 novih časopisa i listova a 19 je bilo obnovljeno. Najbrojnija skupina među njima su političko-informativni kojih je bilo 105, književnosti je bilo posvećeno njih 54, vjeri i naobrazbi odraslih 36, djeci i mladima 20. Autor kratko predstavlja 21 hrvatski časopis ili list iz toga razdoblja.

Uvodne napomene

Ovaj zadani mi naslov nije jednoznačan, on bi sigurno mogao biti predmet diskusije i zadire u komplicirano pitanje: Kakva je kulturna povijest Bosne i Hercegovine? Je li ona jedna ili su to tri povijesti ili je to jedna satkana od tri sastavnice: muslimanske sada zvane bošnjačke, srpske i hrvatske povijesti u Bosni i Hercegovini?

* Ovo je nešto izmijenjeno predavanje održano na The 33-rd National Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, November 17, 2001, Washington National Airport, Hilton in Crystal City, Virginia. Zahvaljujem prof. dr. Mati Zovkiću koji je priredio sažetke na hrvatskom i engleskom jeziku. - *Autorova napomena.*

Valja ponoviti poznatu činjenicu da je Bosna vjekovno susretište i razmeđa Istoka i Zapada, da je obilježena katoličkim i zapadnim utjecajem kao i pravoslavnim i istočnim, a da ovdje u 15. st. dolazi i islam. Stoga je Bosna i Hercegovina komplicirana i do danas nema usuglašenih stavova o nekim osnovnim činjenicama iz njezine opće pa i kulturne povijesti. Neke osobe, događaje, dokumente ili fenomene nerijetko svojataju sva tri naroda kao isključivo svoje, npr. slučaj stećaka. Činjenica jest da do danas nema napisane povijesti Bosne i Hercegovine koju bi prihvatila sva tri naroda.¹

Dobro je imati na umu da je Bosna i Hercegovina zadnjih 550 godina uglavnom bila u sastavu različitih državnih tvorevina i da je njezina opća kao i kulturna povijest promatrana u tim cjelinama ili kao dio tih cjelina.

Bosna i Hercegovina je komplicirana upravo zbog te svoje isprepletenosti različitih vjera, kultura i nacija, čega su mnogi autori svjesni ako su se imalo ozbiljnije upustili u iščitavanje i odgonetavanje bosansko-hercegovačke povijesti. Ima pravo Balić kad veli: "Složenost bosanskog kulturnog nasljeđa i njegova djelomična nedostupnost urodili su nizom predrasuda, nesporazuma i pogrešnih tumačenja."² Stoga i on sam kaže da je morao ispravljati ne samo neka tuda mišljenja, nego je morao mijenjati i neka vlastita.

Važno je za ovu našu temu napomenuti da je jezično i vjerski Bosna i Hercegovina uvijek bila vezana s Hrvatskom i Srbijom, da su njezini Hrvati uglavnom bili promatrani kao dio jednog hrvatskog naroda kao i Srbi dio srpskog naroda. I taj odnos je složen. Mislim da se možemo lako složiti s tvrdnjom da većina Hrvata i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini ipak smatra da su Hrvati iz Bosne i Hercegovine nešto specifično. Slično se to može reći i za neke druge krajeve: nema dvojbe da ima poprilično kulturoloških i mentalitetnih razlika, npr. između slavonskih i dalmatinskih Hrvata.

Kako je čovjek po naravi sklon pojednostavljivanju, onda mnogi pojednostavljuju i ova pitanja, a mnogi bi voljeli da se Bosna i Hercegovina može gledati samo kao zemlja jednog utjecaja i jedne kulture, pa tako je neki autori smatraju srpskom, drugi hrvatskom, a neki

¹ Treba istaknuti da je uopće pisanje povijesti Bosne i Hercegovine relativno kasno započeto. Prvi rad ove vrste jest: V. KLAIĆ, *Povijest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882. Slijedi zatim: AA.VV., *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, sv. I (do 1463.), HKD Napredak, Sarajevo 1942. U ratu 1994. god. izašla je kao grupno djelo *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, no valja primijetiti da je obilježena ratom i okolnošću da je inicijator monografije i izdavač bio Štab Vrhovne komande Oružanih snaga BiH.

² S. BALIĆ, *Kultura Bošnjaka. Muslimanska komponenta*, Beč 1973., str. 7.

muslimanskom, odnosno sad bošnjačkom zemljom i kulturom.³ Ostaje još dug put za ozbiljno razmatranje i proučavanje kulturne povijesti Bosne i Hercegovine po mogućnosti što objektivnije i neopterećenije da bi se došlo do nekih pouzdanijih i nespornijih spoznaja.⁴

Valja imati na umu da su u formiranju bosansko-hercegovačkih nacija pa onda i kultura ključnu ulogu imale *vjere*. Poznato je da su se uglavnom svi pravoslavlani u Bosni i Hercegovini bez obzira odakle bili došli opredijelili za srpsku naciju i da su se gotovo svi katolici opredijelili za hrvatsku naciju. Dugo vremena muslimani su imali različita nacionalna određenja, u zadnjih sto godina čak deset, no držim da je za većinu ovo pitanje završeno 1993. god. kada je promovirana "*bošnjačka nacija*" iako je, što je barem povijesna zanimljivost, ta ideja još 1990. bila odbačena od onih koji su je 1993. god. promovirali, tj. Alije Izetbegovića i njegove Stranke demokratske akcije koja je tada imala apsolutnu većinu muslimanskih, odnosno bošnjačkih glasova.

Treba istaknuti da je suvremeni pojam *nacije* relativno nov i da ga je teško naći u staroj povijesti Bosne i Hercegovine, pa će se negdje imati situacija da se neka pojava svrstava u hrvatsku, srpsku ili bošnjačku tradiciju prvenstveno prema vjeri. Korisno je ovdje podsjetiti da je u Sarajevu 1862. god. pravoslavni svećenik iz Dalmacije Teofil Petranović osnovao *Odbor za širenje srpskog imena*, a iste godine osnovao je Klement Božić, dragoman (prevoditelj) austrijskog konzulata sličan *Odbor za širenje hrvatskog imena*. Uskoro je turska vlast oba odbora zabranila.⁵ Uloga vjere dobiva i na odlučujućoj važnosti kad se ima na umu da je prvi nacionalni popis pučanstva na ovim prostorima bio tek 1932. god.

Odmah želim reći da ću se i ja, kao što je to slučaj kod većine autora, u nekim nejasnim slučajevima u pogledu nacionalnog određenja neke činjenice ili osobe orijentirati prema vjerskom određenju te osobe, pojave, institucije ili činjenice.

Moglo bi se govoriti ovdje o starim bosanskim rukopisima, stećcima, književnosti i pjesništvu, arhitekturi, gdje posebno mjesto pripada bogomoljama, običajima itd.

³ F. SALTAGA je obradio ove teme: *Bosna i Bošnjaci u srpskoj nacionalnoj ideologiji. Antologija tekstova*, Knjiga prva, Salfu, Sarajevo 1997.; *Bosna i Bošnjaci u hrvatskoj nacionalnoj ideologiji*, Salfu, Sarajevo 1999.

⁴ Držimo vrlo vrijednom inicijativu katoličke austrijske organizacije *Pro Oriente* iz Beča koja je okupila tim domaćih i inozemnih stručnjaka da bi izradili zajedničku povijest Bosne i Hercegovine.

⁵ Usp. J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, II. sv., Sarajevo 1915., 2. izd. Sarajevo 1990., str. 186-187. Zanimljivo je da nijedan od dvojice ovih osnivača odbora nisu rodom iz Bosne i Hercegovine, nego iz Hrvatske.

Treba spomenuti da bi i neki stavovi ovdje izneseni možda bili osporavani s neke od strana prisutnih u Bosni i Hercegovini. Uzmimo npr. samo stečke, koji su jedan od simbola i vjerojatno naizraženijih specifikuma Bosne i Hercegovine a različiti autori ih različito svrstavaju i to uglavnom prema vlastitom nacionalnom porijeklu.

Književnost također nije sasvim nesporna. Kako su franjevci pisali velikim dijelom *bosanicom* koju su srpski autori smatrali srpskim pismom, pa su onda i tu književnost smatrali integralnim dijelom srpske književnosti i povijesti književnosti. Zanimljivo je da su dosad više studija o bosanskim franjevcima objavili Srbi negoli Hrvati, a premalo se objavljivalo i u samoj Bosni i Hercegovini.⁶ S pravom se tuži Pranjković kad zamjećuje da je premalo poznata i vrednovana sa strane hrvatskih stručnjaka "činjenica da je književna, znanstvena, popularnojezikoslovna i uopće kulturna djelatnost franjevac Bosne Srebrene presudno važna za povijest hrvatskoga jezika, posebno za njegovu standardizaciju utemeljenju na (novo)štokavskom narječju".⁷

Za ovakovu široku temu, a za ovako ograničen prostor i vrijeme čini mi se dovoljno ilustrativno da izaberemo jedan ili drugi kulturni segment iz kojeg se može ozbljnije razabrati prisutnost hrvatske komponente u kulturi Bosne i Hercegovine. Mišljenja sam da bi to ponajbolje mogao biti tisak i to zbog njegove brojnosti, relativno lake provjerljivosti i dokumentiranosti. Zasigurno je teško iole objektivnije i temeljitije upoznati poršlost u cjelokupnom kontekstu događanja kao i pojedince, organizacije i institucije bez otvaranja novinskih stupaca. Čini nam se ispravnom ocjena A. S. Kovačića koja veli: "Moglo bi se reći, slikovito i globalno izraženo, da su u arhivima pohranjene administrativne i diplomatske, a u periodičnim listovima svakidašnje slike događaja i ljudi, ili, drugim riječima, pomoću arhivskih podataka moguće je sastaviti samo kostur prošlosti, a njezino tkivo sazdati od podataka razasutih po raznim periodičnim listovima".⁸

Kraj turskog razdoblja

Čast prvog lista u Bosni i Hercegovini pripada Bosanskom prijatelju kojeg je 1850. god. pokrenuo fra Ivan Frano Jukić. Valja reći da je ovaj list zapravo više časopis kao što mu i u podnaslovu piše: "Časopis sadržava-

⁶ I. PRANJKOVIĆ, *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Matica hrvatska, Zagreb 2000., str. 7.

⁷ *Isto*, str. 6.

⁸ S. KOVAČIĆ, *Bibliografija katoličke periodike u Bosni i Hercegovini do 1976.*, u: *Nova et Vetera*, 27 (1977/1), 171.

vajući potrebite, korisne i zabavne stvari.” *Bosanski prijatelj* je više prosvjetni časopis inspiriran Ilirskim preporodom Ljudevita Gaja nego što je vjerski. Cilj časopisa je kako piše glavni urednik: “...želja Bošnjake od sna nemarnosti probuditi, da se osvieste, potaknuti, ako se izpuni, ja sam cilj i sverhu dostigo.” Tiskan je u Zagrebu, a najveći broj suradnika su bosanski franjevci. Jukić je bio vrlo aktivan kulturni radnik i radio je više od deset godina na osnivanju lista i književnog društva. Bavio se znanstvenim i publicističkim radom, a skupljao je narodne poslovice i priče. On je još kao student došao u Bosnu da podiže ustanak protiv Turaka, no bio je poslan u Dubrovnik. Kasnije se povezao s Omer-pašom Latasom nadajući se da će imati u njemu podršku za svoje preporodne ideje. No, 1852. god. uhapšen je i prognan u Carigrad. Oslobođen je iz zatvora ali mu je zabranjen povratak u Bosnu pa je živio u Rimu, Dubrovniku, Zadru, Zagrebu i Đakovu. Umro je u Beču 1857. god.

Jukić je izdao još drugi broj ovog časopisa krajem 1851., a treći je pripremio i predao fra Filipu Kuniću koji ga izdaje tek 1861. god. u Zagrebu o trošku Matice ilirske. Još četvrti broj *Bosanskog prijatelja* izdaje 1870. god. fra Antun Knežević (1834.-1889.), jedan od gorljivih promicatelja bošnjaštva.⁹

Jukićev *Bosanski prijatelj* najviše prostora posvećuje narodnoj književnosti i pjesmama, gdje vidno mjesto zauzima fra Grga Martić, nekad pod pseudonimom Ljubomir Hercegovac. Zasebna rubrika je “Narodni liekar” u kojoj se Jukić tuži da bi u Bosni “gdie neima liečnika i liekara” bila vrlo korisna “kakva pučka knjiga, po kojoj bi oni, koji znaju štiti, mogli pomoći i sebe i drugoga”.¹⁰ Ovdje se obrađuju mnoge poznate bosanske ljekaruše, a vrlo je zanimljivo kako Jukić stavlja u dužnost svećenicima da svaki u svom vrtu obavezno uzgaje ljekvoito bilje. Časopis ima i rubriku “Bosanska književnost” gdje se obrađuju različiti bosansko-hercegovački pisci od Divkovića i Lovre Šitovića pa dalje. U rubrici “Ljetopis Katoličke crkve” časopis obrađuje gotovo cijelu povijest Crkve u Bosni i Hercegovini od početka do njegovih dana. Poziva svećenike da napišu i pošalju ljetopise svojih župa. Časopis objavljuje životopise fra Mate Benlića (1609.-1674.), bivšeg provincijala i beogradskog biskupa, bosanskih biskupa fra Nikole Ogramića (1639.-1701.) i fra Marka Dobretića (1706.-1784.).¹¹

⁹ T. KRUŠEVAC, *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, Veselin Masleša, Sarajevo 1978., str. 19-20.

¹⁰ *Bosanski prijatelj*, 1 (1850), 128.

¹¹ Opširan prikaz prvog broja *Bosanskog prijatelja* vidi: T. KRUŠEVAC, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, str. 15-26.

U ovom periodu izlazili su još:

- *Bismilah* (U ime Božje). Satirično-polemički list. Uređivao ga i izdavao fra Frano Momčinović u Novom Šeheru (Žepče). Tisak i naklada Pritucalo Smetenović (naravno da je ovo pseudonim). List je pisan rukopisom na četiri stranice veličine tabaka. Izlazio 1864. god.
- *Sršljen*. Satirički dački list. Izdvač bosanska redovnička mladež u Đakovu rukopisom, oktav. Kasnije je izlazio pod imenom *Obad*. Izlazio 1873.-1876. god.

Listovi i periodika za vrijeme Austro-Ugarske

Dolaskom Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu nesporno je došla i veća pismenost i prosvjeta uopće. Vrlo je to lako uočiti već statistički i u slučaju tiska ako se samo uspoređi broj listova i periodike koji su izlazili u tursko doba kad je, kako smo vidjeli, jedva nešto i izlazilo i to pri kraju turske vladavine i brojni tisak u austro-ugarsko vrijeme.

Kad govorimo o hrvatskim listovima u austrijsko doba, dobro je napomenuti da još i danas neki misle da je Austro-Ugarska privilegirala Hrvate kao katolike. Mislimo da je tu važan psihološki i da tako kažemo optički moment. Sigurno je to bilo upadljivo u odnosu na turska vremena, kad su katolici bili ipak u teškoj situaciji i od pravoslavnih, a da o muslimanima i ne govorimo, jer su smatrani zbog svoje međunarodne povezanosti s Vatikanom i ostalim katoličkim zemljama većim neprijateljima od pravoslavnih. Nadalje, dolaskom Austro-Ugarske doselili su se i brojni stranci koji su najvećim dijelom bili katolici, pa se time ne samo broj, nego i kvaliteta katoličke prisutnosti podizala. No, valja zamijetiti da je Austro-Ugarska dobila ne pravo i potpunu vlast nego mandat za ulaz u Bosnu i Hercegovinu i da je prema Berlinskom kongresu bila odgovorna drugima za stanje u zemlji, stoga je morala dobro paziti na balans u odnosima prema trima bosansko-hercegovačkim konfesijama. I Pejanović primjećuje da je "Katolička Austrija izazivala uvjerenje kao da protežira Hrvate, po vjeri također katolike. Međutim, stvarno je stanje bilo drukčije".¹² Dugo godina je Austrija branila osnivanje hrvatskih nacionalnih organizacija kao i uopće upotrebu hrvatskog imena slično i srpskog bojeći se nacionalne netrpeljivosti.

Za vrijeme 40 godina austro-ugarske vladavine pokrenuto je i izlazilo 125 listova različitih po sadržaju, usmjerenju, formatu i timingu izlaza. Tu je bilo znanstvenih, stručnih, vjerskih, kulturnih, zabavnih i

¹² Đ. PEJANOVIĆ, *Štampa Bosne i Hercegovine 1850-1941*, Sarajevo 1949., str. 23.

dječjih listova. Izlazili su dnevno, nekoliko puta tjedno, tjedno, petnaestodnevno, mjesečno i periodično. Listovi su tiskani najvećim dijelom na hrvatskom i srpskom, a bilo ih je nekoliko i na njemačkom, turskom i mađarskom jeziku.

Bili su osim vladinih u prvim godinama austro-ugarske vlasti uglavnom izdavani i podijeljeni prema konfesijama. No, kako se politički i kulturni život razvijao, pogotovo nakon odlaska Kallaya, tako se pojavljuju i diferencijacije unutar pojedinih naroda pa i konfesija. Zanimljivost je da je svaka konfesija i narod imao svoje vlastite tiskare. Ima nekoliko listova koji su bili i zajednički pa ih je teško svrstati po nacionalnom ključu.

U tome smislu vrlo je karakterističan slučaj *Bosanske pošte* (1896.). Ona je bila vladin list, a prohrvatski, i tiskan je na "srpskohrvatskom jeziku". U njemu su pisali Ivan Zovko, Kranjčević, A. Harambašić, T. Alaupović i hrvatski orjentirani muslimani Mulabdić, Bašagić, Osman Nuri Hadžić, ali nije imao velikog uspjeha, jer "tvrđi" Hrvati ga nisu prihvaćali kao svoj, a srpski i muslimanski čitatelji su ga ignorirali smatrajući ga hrvatskim. Od onih koji su bili jasno opredijeljeni proizlazi da su Srbi izdavali 40 listova, muslimani 20, a Hrvati 23 lista.

Kod hrvatskih listova profil je sljedeći: 1) 6 političkih listova: *Glas Hercegovca*, *Osvit*, *Hrvatski dnevnik*, *Hrvatska zajednica*, *Hrvatska Bosna*, *Hrvatska svijest*; 2) 7 listova za kulturu, prosvjetu i zabavu: *Bosanac*, *Hercegovački bosiljak*, *Novi hercegovački bosiljak*, *Kršćanska obitelj*,¹³ *Napredak*, *Hrvatska narodna zajednica*; 3) 4 lista za radnička pitanja: *Radnička odbrana*, *Hrvatska obnova*, *Radnički list*, *Radnička sveza*.

Čini nam se korisnim i vrijednim za ovaj rad a i za neke buduće donijeti barem osnovne podatke o hrvatskim listovima koji su izlazili u Bosni i Hercegovini kako u tijeku austro-ugarske vlasti tako i u tijeku prve Jugoslavije.

- *Bosanac*. List za zabavu i pouku. Izdavao i uređivao Ivan Lepušić, župnik, učitelj i književnik u Brčkom. Tjednik, folio, latinicom. Prvi broj tiskan u Vinkovicima 8. lipnja 1883. Izlazio 1883.-1884. god.
- *Hercegovački bosiljak*. List za zabavu, pouku i književnost. Mostar, folio, latinicom, dva puta mjesečno. Izdavač i urednik don Franjo Miličević. Tiskan u Miličevićevoj tiskari. Izlazio 1883.-1884. god.

¹³ I. PULJIĆ, *Kroz povijest katoličkog tiska u Bosni i Hercegovini*, u: I. BALUKČIĆ - F. TOPIĆ (prir.), *Stoljeće Vrhbosne 1887-1987.*, Vrhbosanska visoka teološka škola (dalje: VVTŠ), Sarajevo 1996., str. 17-18, svrstava ga među vjerske listove.

- *Novi hercegovački bosiljak*. List za zabavu, pouku i književnost. Nastavak *Hercegovačkog bosiljka*, Mostar. Folio, latinicom, tjednik. Vlasnik Stjepan Dragoni, uređivao don Frane Miličević. Poslije promijenio ime u *Glas Hercegovca* i postao politički list. Izlazio 1884.-1885. god.
- *Glas Hercegovca*. Političko-informativni list. Mostar, mali folio, latinicom, dva puta tjedno. Vlasnik i odgovorni urednik don Frane Miličević, poslije Nedjeljko Radičić i don Frane, a od 1896. god. sam Radičić. Kako je naprijed spomenuto, ovaj list je preobraženi *Novi hercegovački bosiljak* s naglašenijom političkom orijentacijom. List je smatrao dolazak Austro-Ugarske oslobođenjem, a ima za cilj narod okupiti “navadajući ga na misli i na djela sebi najprikladnija i najkorisnija”, kako se veli u uvodnom članku “Naš program”. Izbjegava se spominjanje hrvatskog imena, što Kruševac smatra ustupkom režimu koji ga je podržavao.¹⁴ Izlazio 1885.-1896. god.
- *Novi prijatelj Bosne*. List za zabavu i pouku. Izdavao ga i uređivao fra Dobroslav Božić, župnik na Plehanu kod Dervente. Tiskan u Senju i Zagrebu, oktav format, latinica. Izišla četiri sveska: 1888., 1890., 1894. i 1896. god.
- *Osvit*. Glasilo Hrvata iz Bosne i Hercegovine. Vlasnik Hrvatska dionička tiskara u Mostaru. Odgovorni urednici naizmjenice Ivan A. Miličević, Stjepan Radulović, Milan Šintić, Đuro Džamonja, Ivan Erić. Mostar, latinicom, folio, dva puta tjedno. Prvi urednik Ivan Miličević utisnuo je *Osvitu* starčevićansku orijentaciju koju su pretežno nastavili i drugi urednici. List je nastojao buditi hrvatsku nacionalnu svijest, što više povezivati Hrvate i muslimane s porukom da nema potpune Hrvatske bez Bosne a ni hrvatske Bosne i Hercegovine bez jedinstva katolika i muslimana. List je u programatskom članku prvog broja “Naš zadatak” isticao da se hrvatski narod treba osvijestiti, upoznati svoje mane i vrline, nastojati časno i pošteno raditi te učiti se suvremenom gospodarstvu, znanosti i tehnici. Izlazio 1898.-1907. god.
- *Trgovačka knjižnica*. List za pouku o trgovini, prometu i narodnom gospodarstvu. Izdavač i urednik Ferdinand Vrbančić. Sarajevo, latinicom, oktav, dva puta mjesečno. Tiskan je najprije u Mostaru u Hrvatskoj dioničkoj tiskarni, a kasnije u Sarajevu u tiskari Bosanske pošte. To je prvi list u Bosni i Hercegovini koji se stručno

¹⁴ T. KRUŠEVAC, *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, str. 206.

bavio pitanjima knjigovodstva, trgovačkog dopisivanja, računa, znanosti trgovine i uopće gospodarstvom. Smatran je uspješnim listom.¹⁵ Izlazio 1899.-1900. god.

- *Hrvatski dnevnik*. "Za interese bosansko-hercegovačkih Hrvata." Na listu nisu označeni vlasnici. Zna se da ga je pokrenuo i izdržavao nadbiskup dr. Josip Stadler. Uređivali su ga i odgovarali naizmjenice: fra Kerubin Šegvić, dr. Milan Kraus, Ivo pl. Dobržanski, Ivan Andrović, fra Kaliks (?) Tadin, Rudolf Bojić, Ambrozije Benković, Mojsije Budimir, Karlo Cankar. Sarajevo, latinicom, svaki dan osim nedjelje i blagdana, folio. Zadnji broj 3. studenog 1918. Tada je promijenio ime u *Hrvatski branik*, ali je ubrzo prestao izlaziti. Izlazio 1906.-1918. god.
- *Napredak*. Glasilo Hrvatskog kulturnog društva Napredak u Sarajevu. Vlasnik i izdavač HKD Napredak. Uređivao redakcioni odbor, najčešće Ilija Brdanović i Anto Martinović. Sarajevo, jednom mjesečno, latinicom, oktav i kvart. Izlazilo s prekidima: 1907.-1914.; 1921.-1922. i 1926.-1941. god.
- *Radnička obrana*. Politički list, organ hrvatske radničke organizacije. Urednici Đuro Džamonja i Martin Ognjenović. Mostar, latinicom, tri puta mjesečno. Izlazio 1908. god.
- *Hrvatska obrana*. List za politiku, gospodarstvo i zabavu. Vlasnik i odgovorni urednik Martin Ognjenović. Sarajevo, tjednik, latinicom, kvart. Imao i književni prilog *Domoljub*. Izlazio 1908.-1910. god.
- *Hrvatska zajednica*. List za prosvjetu, pouku i narodno gospodarstvo. Vlasnik dr. Jozo Sunarić, urednici naizmjenice: dr. Vjekoslav Jelavić i dr. Luka Čabrajić. Sarajevo, latinicom, folio, dva i tri puta tjedno. Poslije pauze od dvije godine počela 3. travnja 1914. ponovno izlaziti kao organ Hrvatskog kluba saborskih zastupnika. Izlazio 1909.-1912. i 1914. god.
- *Hrvatska Bosna*. Pučko glasilo. "Poučno-politički list za težaka, radnika i male obrtnike." Sarajevo, latinicom, dva puta mjesečno, folio. Izlazilo 1909.-1910. god.
- *Radnički list*. Organ za zaštitu radnika Hrvata u Bosni i Hercegovini. Vlasnik Matica radnika Hrvata. Urednici: Ivan Andrić i Marijan Alković, odgovorni urednik Aleksandar Luef. Sarajevo, latinicom, tjednik, folio. Poslije dvadesetog broja promijenio ime u *Radnička sveza* i pod tim imenom nastavio izlaziti. Izlazio 1910. god.

¹⁵ *Isto*, str. 302.

- *Radnička sveza*. Glasilo za probitke hrvatskog radništva (nastavak *Radničkog lista*). Vlasnik Matica radnika Hrvata. Urednici naizmjenice Marijan Alković i Ivan Andrić. Odgovorni urednik Josip Smokvina. Izlazio 1911.-1914. god.
- *Hrvatska svijest*. Političko-prosvjetni list. Izdaje i uređuje konzorcij Hrvatska svijest. Sarajevo, latinicom, tjednik, folio. Izlazio 1913.-1914. god.

Radi upotpunjavanja slike o hrvatskim listovima pa onda i o kulturnom i društvenom životu bosansko-hercegovačkih Hrvata korisno je barem navesti i katoličke listove. Mnogi vjerski listovi donosili su i mnogo povijesnih, književnih, socijalnih pa i političkih članaka. Takvi su: *Srce Isusovo* (1882.), *Vrhbosna* (1887.),¹⁶ *Franjevački glasnik*, *Glasnik presvetog Srca Isusova*, *Glasnik jugoslavenskih franjevac* (1887.), *Serafinski perivoj* (1902.), *Naša misao* (1914.), *Glasnik sv. Ante Padovanskog* (1906.), časopis za ekumenska pitanja *Balkan* (1896.-1903.).

Tisak od 1918. do 1941. godine

U vrijeme između Prvog i Drugog svjetskog rata izlazilo je u Bosni i Hercegovini 294 lista i časopisa, od toga 275 novih a 19 obnovljenih. Od toga je bilo političko-informativnih i stranačkih 105 (35,60%), književnih, kulturnih i stručnih 54 (18%), za mladež i dječjih 20 (7%), vjerskih, prosvjetnih i poučnih 36 (12%) i ostali. Tiskani su na hrvatskom, srpskom, jedan na slovenskom, tri na njemačkom jeziku i jedan na esperantu.¹⁷ Bilo je nekih listova, posebno onih strukovnih udruženja koji su bili zajednički za sve njihove članove bez obzira na naciju i vjeru te stoga oni zauzimaju posebno mjesto.

U prvom Jugoslaviji izlazilo je 15 novih hrvatskih listova, od toga neki samo po nekoliko godina a i samo po nekoliko brojeva. Zanimljivo je da je od starih listova iz austro-ugarskog vremena izlazio samo *Napredak*, glasilo Hrvatskog kulturnog društva Napredak.

- *Jugoslavija*. "Glasilo Hrvata za politiku i gospodarstvo." Vlasnik Konzorcij "Jugoslavija", urednik dr. Zvonko Šprajcer. Sarajevo, latinicom, folio, dnevnik. Počeo izlaziti krajem studenog 1918. a

¹⁶ Kao o rijetko kojem listu i časopisu, o ovoj je reviji priredjen studijski dan i njegovi radovi objavljeni s popisom autora i sadržajima svih godišta čime je ova monografija i još više *Vrhbosna* postala važan izvor za proučavanje opće i crkvene povijesti Bosne i Hercegovine i hrvatskog naroda: I. BALUKČIĆ - F. TOPIĆ (prir.), *Stoljeće Vrhbosne 1887-1987.*, VVTŠ, Sarajevo 1996.

¹⁷ Usp. Đ. PEJANOVIĆ, *Štampa Bosne i Hercegovine 1850-1941*, str. 31-32.

prestao krajem prosinca 1920. god. Ovaj list je, što se koliko sam dosad imao uvid u literaturu ne spominje, pokrenuo tadašnji upravitelj sarajevske nadbiskupije dr. Ivan Šarić, pomoćni biskup.¹⁸ Izlazio 1918.-1920. god.

- *Jugoslavenski list*. "Nezavisan hrvatski list", "Demokratsko-liberalno glasilo" (od 1923. god. nema toga podnaslova). Političko-informativni list. Vlasnik Konzorcij "Jugoslovenskog lista" (Ivan Peserle, Antonije i Ivo Stražičić), glavni i odgovorni urednik Ivan Peserle. Poslije smrti Peserla (srpanj 1932.) direktor i odgovorni urednik bio je Ivo Stražičić. Od prve polovine 1937. god. odgovorni urednik je bio Ljudevit Čermak. U uredništvu su radili još: S. Dmitrović, O. Sikora, M. Čelić, M. Perojević, M. Grosinger. Sarajevo, folio, svaki dan osim dana nakon nedjelje i praznika. Počeo izlaziti 23. studenog 1918. a prestao 12. travnja 1941. Kad je uspostavljena NDH 1941. god. nastavio je izlaziti najprije pod nazivom *Sarajevski list*, a poslije *Hrvatski sarajevski list*. Prestao izlaziti 9. svibnja 1941. Izlazio 1918.-1941. god.
- *Novi život*. "Hrvatski nedjeljni list za politiku, prosvjetu i gospodarstvo." Organ Hrvatske zajednice. Odgovorni urednik Husein Špugić. Banja Luka, tjednik, latinicom, folio. Počeo izlaziti 1. veljače 1919. a prestao 29. studenog 1919. Izlazio 1919. god.
- *Hrvatska obnova*. Političko-inforamativni list. Organ Hrvata demokrata u Bosni i Hercegovini. Uređuje redakcioni odbor. Sarajevo, latinicom, nedjeljno jedanput, folio. Izlazio 1919.-1920. god.
- *Hrvatska sloga*. Političko-informativni list. Glasilo Hrvatske težačke stranke. Vlasnik i izdavač Hrvatska težačka stranka; uređuje redakcioni odbor (dr. R. Smoljan, dr. Juraj Šutelj i prof. Odić). Od 3. svibnja do 14. kolovoza 1923. izlazio kao izvanstranački hrvatski list za politiku, prosvjetu i gospodarstvo i nosio podnaslov: Informativni hrvatski list za politiku, prosvjetu i narodno gospodarstvo. Taj broj (od 3. svibnja 1923.) bilježi se kao prvi broj godine 1. Vlasnik i izdavač Hrvatska sloga, Sarajevo, dnevnik, latinicom, folio. Prvi broj 1. listopada 1919., posljednji 14. kolovoza 1923.
- *Bosilje*. Školski omladinski list. Izdavale učiteljske pripravnice sv. Josipa u Sarajevu. Uređivao redakcioni odbor (Katica Višević i drugarice). Sarajevo, latinicom, oktav, periodično. Izlazilo 1919.-1920. god.

¹⁸ *Vrhbosanska spomenica 1882-1932*, Sarajevo 1932., str. 163.

- *Hrvatske pučke novine*. Glasilo Hrvatske pučke stranke u Bosni i Hercegovini. Političko-informativni list. Vlasnik Hrvatska pučka stranka, odgovorni urednici naizmjenice Janko Šimrak i Ilija Gavrić. Sarajevo, latinicom, nedjeljno jedanput, folio. Izlazile 1921.-1923. god.
- *Satir*. Političko-humoristički list. Vlasnik Jugoslavenski list. Uređuje redakcioni odbor. Sarajevo, tjednik, latinicom i ćirilicom, folio. Od 1926. god. izlazi kao nedjeljni prilog *Jugoslavenskom listu*. Mijenjao format u kvart i folio. Izlazio 1921.-1941. god.
- *Mali žurnal*. Političko-informativni list. Uza *Satir*, kao njegov sastavni dio, izlazio od 1921. (11. prosinca) do 1923. god. (10. lipnja). Vlasnik konzorcij *Jugoslavenskog lista*. Glavni i odgovorni urednik Ivo Stražičić. Format *Satira*, latinicom. Izlazio 1921.-1923. god.
- *Sarajevski športski list*. Službeno glasilo Društva planinara za Bosnu i Hercegovinu, Društva prijatelja prirode i Lovачkog društva. Urednik Ivica Koletić. Sarajevo, latinicom, nedjeljno jedanput, kvart. Izlazio 1922.-1923. god.
- *Večernje novosti*. Večernje izdanje *Jugoslavenskog lista*. Vlasnik konzorcij *Jugoslovenski list*, glavni i odgovorni urednik Ivo Stražičić. Sarajevo, folio, dnevnik, latinicom. Imao je katkada i ilustrirane priloge. Izlazilo 1922.-1925. god.
- *Izborni glasnik*. Izborni politički list. Vlasnik i urednik dr. Ivan Pavičić. Sarajevo, folio, latinicom, izlazio periodično, za vrijeme izbora. Izašla 4 broja za vrijeme izbora 1923. god.
- *Sarajevski izvjestitelj*. List za anonse, tj. oglase. Vlasnik i izdavač Josip Grgić, tiskar. Sarajevo, latinicom i ćirilicom, polugodišnji, dvanestina. Izlazio 1923.-1924. god.
- *Uzgajatelj*. Časopis za moralno i etičko poboljšanje društva. Uređivao i izdavao Miljenko Vidović. Sarajevo, latinicom, kvart, mjesečno jedanput, u svescima. Izlazio 1923.-1928. god.
- *Novi čovjek*. List za moralno-etičke probleme. Vlasnik Vidovićev moralno-etički pokret, za koji se potpisivao prvo Miljenko Vidović, a poslije Đorđe Vidović. Još je urednikovao i Maksim Svara. Sarajevo, latinicom, tjednik, folio. Izlazio 1925.-1926. god.
- *Naša domovina*. Omladinska revija. "List za prosvjećivanje i opisivanje." Nastavak lista koji je pod gornjim izlazio u Karlovcu od 1922. do 1926. god. Urednik u Sarajevu Jakša Kušan. Sarajevo, mjesečno jedanput, latinicom i ćirilicom, oktav. Izašla u Sarajevu samo tri broja 1926. god.

- *Jugoslavenska revija*. Mjesečnik za kulturne probleme. Izdavali i uređivali Ilija Kecmanović i Nikola Milićević, profesori. Sarajevo - Split, ćirilicom i latinicom, u svescima, mjesečno jedanput, oktav. Izlazila 1930.-1931. god.
- *Narod*. Političko-informativni list. Vlasnik i izdavač "Nova Tiskara i drug", urednik Antun Čebelić. Pejanović¹⁹ izostavlja kao urednika dr. Dragutina Kambera. Sarajevo, latinicom, svakoga dana osim nedjelje i blagdana, folio. Iza lista je stajao Vrhbosanski nadbiskupski ordinarijat. List je nakon nekoliko mjeseci izlaženja bio zabranjen od države.²⁰ Izlazio od 30. 4. do 28. 6. 1933.
- *Glas sviju*. Informativni list, osobito za komunalna pitanja. Izdavao konzorcij "Glas Sviju". Sarajevo, folio, latinicom. Urednik Josip Engel. Izašla samo dva broja 1933. god.
- *Svijest*. Hrvatski omladinski list. Sarajevo, mjesečno jedanput, latinicom, kvart. Urednik Kazimir Grulić. Izlazio 1936. god.
- *Hrvatica*. Ženski ilustrirani časopis. Izdavala i uređivala Marija Jurić-Zagorka, književnica. Izlazio periodično, latinicom u Sarajevu 1939.-1941. god.

Poseban je slučaj lista *Narod*. Izlazio je od 30. travnja do 28. lipnja 1933. Dnevnik *Narod* uvjetno se može svrstati i među vjerske listove s obzirom da ga je pokrenuo nadbiskup Šarić, a urednici su mu bili Antun Čebelić i Dragutin Kamber. Brzo je bio zabranjen.

Ovome svakako treba dodati da su neki listovi bili zajednički kao što su strukovni listovi npr. udruženja željezničara, liječnika, lovaca, zatim znanstveni, književni listovi i časopisi.

Uz to je izlazilo 18 *katoličkih* vjerskih listova koji su relativno dobro obrađeni.²¹

Katolički listovi i revije u Bosni i Hercegovini između dva rata bili su sljedeći: *Travničko smilje*, *Katolički tjednik*,²² *Franjevački vijesnik*, *Glas banjalučke biskupije*, *Hercegovina franciscana*, *Bosna srebrena*, *Glasnik žive krunice*, *Glasnik bl. Nikole Tavelića*, *Svijet*, *Katolički svijet*, *Kršćanska obitelj*, *Nedjelja*, *Križ*, *Život*, *Vrela i prinosi*, *Savremena pitanja*.

¹⁹ Đ. PEJANOVIĆ, *Štampa Bosne i Hercegovine 1850-1941*, str. 122.

²⁰ T. VUKŠIĆ, *Katolički tjednik (1922-1945) i njegov "ponajbolji i glavni suradnik" Čedomil Čekada*, u: *Život u službi Riječi - Čedomil Čekada*, Vrhbosanska katolička teologija (dalje: VKT), Sarajevo 1997., str. 139.

²¹ Usp. S. KOVAČIĆ, *Bibliografija katoličke periodike u Bosni i Hercegovini do 1976.*, u: *Nova et Vetera*, 27 (1977/1), 191-214; I. PULJIĆ, *Kroz povijest katoličkog tiska u Bosni i Hercegovini*, u: I. BALUKČIĆ - F. TOPIĆ (prir.), *Stoljeće Vrhbosne 1887-1987.*, str. 7-32 kao i radove Pejanovića i Kruševca.

²² O uredniku i najplodnijem suradniku ovoga lista objavljen je zbornik: *Život u službi Riječi - Čedomil Čekada*, VKT, Sarajevo 1997.

A. S. Kovačić nabraja 66 katoličkih listova od početka izlaženja listova (1850.) u Bosni i Hercegovini do 1941., s tim što je on uključio i sve biltene, dačke i župske listove. On je među katoličke listove ubrojio i *Hrvatski dnevnik*, *Hrvatski branik* i *Glas Hercegovca* iako su oni bili političko-informativni listovi, kao i književne, zabavne i satirične listove *Hercegovački bosiljak*, *Novi hercegovački bosiljak*, *Novi prijatelj*, *Bosneo*, *Bosanac*, *Bismilah*, *Sršljen* i slične vjerojatno radi katoličkih izdavača ovih listova.²³

Zaključne misli

Kruševac²⁴ smatra da su politički listovi u austro-ugarsko doba pokretani od samog režima, ali se u javnosti davao dojam da su samoinicijativno nastajali. Vlast je imala oštru cenzuru i vodila je računa o tome koliko koji list može ići u kritici vlasti i u političkoj opoziciji. U početku je vlast posvećivala veću pažnju srpskim i muslimanskim listovima smatrajući da su katolici uglavnom odani novoj vlasti.

Ono što se ne može mimoći jest činjenica da je značajnu ulogu imalo franjevačko i biskupijsko svećenstvo i posebno nadbiskupi Stadler i Šarić u pokretanju i održavanju ovih listova kao i u pisanju priloga u njima. Zanimljivo je da je Stadler donio sa sobom pripremljen za tisak prvi broj lista *Srce Isusovo*, jer prvi broj nosi nadnevak njegova dolaska u Sarajevo, 15. siječnja 1882.

Velikim dijelom ovi listovi su i u austrougarsko i u prvojugoslavensko vrijeme imali za cilj širenje hrvatske svijesti kod Hrvata i borbu za ravnopravnost u društvu. Moglo se vidjeti na različitim primjerima da su listovi u austro-ugarsko vrijeme čekali i više mjeseci pa i godina na dozvolu, da su cenzurirani u obje države, a u Jugoslaviji i zabranjivani.

Ovi su listovi doprinijeli širenju pismenosti i posebno njegovanju hrvatskog jezika s rijetkim izuzecima, gdje se pisalo "srpsko-hrvatski", kao i podizanju znanstvenog, tehničkog i kulturnog nivoa svojih čitatelja.

²³ S. KOVAČIĆ, *Bibliografija katoličke periodike u Bosni i Hercegovini do 1976.*, str. 198. Do 1976., do kada je obrađivao ovu materiju, Kovačić registrira 95 listova kao katolički.

²⁴ T. KRUŠEVAC, *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, str. 160.

Literatura

Postoji vrlo opširna literatura o ovom pitanju u širem smislu riječi. Naravno uz onu Kovačićevu ima ažurirana kod I. Pranjkića.²⁵ S. Balić donosi 553 bibliografske jedinice.

- AA. VV., *Povijest Bosne i Hercegovine*, sv. I, HKD Napredak, Sarajevo 1998.
- AA. VV., *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998.
- ALILOVIĆ, I., *Bibliografija hrvatskih pisaca Bosne i Hercegovine do god. 1918.*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1986.
- ALILOVIĆ, I., *Bibliografija hrvatskih pisaca Bosne i Hercegovine između dvaju ratova*, HKD sv. Ćirila i Metoda, Zagreb 1989.
- ANDRIĆ, I., *Razvoj duhovnog života u Bosni pod utjecajem turske vladavine*, Sveske Zadužbine Ive Andrića, Beograd 1982.
- BALIĆ, S., *Kultura Bošnjaka. Muslimanska komponenta*, Beč 1973.
- BALUKČIĆ, I. - TOPIĆ, F. (prir.), *Stoljeće Vrhbosne 1887-1987. Radovi studijskih dana održanih 25. i 26. studenog 1987. u Sarajevu u povodu stote obljetnice početka izlaženja revije Vrhbosna, s kazalom autora i sadržajem godišta*, VVTŠ, Sarajevo 1996.
- ČUVALO, A., *Historical Dictionary of Bosnia and Herzegovina*, European Historical Dictionaries, No. 25, The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Md., & London, 1997.
- ĐAKOVIĆ, L., *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb 1985.
- GAVRAN, I., *Putovi i putokazi*, Svjetlo riječi, Sarajevo 1988.
- IVANKOVIĆ, Ž., *Bosanskohercegovačka književnost i hrvatska književnost u BiH*, u: *Forum Bosnae*, 6/1999., 186-195.
- JELENIĆ, J., *Kultura i bosanski franjevci*, sv. I-II., Sarajevo 1912.-1915., 2. izd. Sarajevo 1990.
- JOSIPOVIĆ, M. - ZOVKIĆ, M. (prir.), *Život u službi Riječi - Čedomil Čekada*, VKT, Sarajevo 1997.
- JUZBAŠIĆ, DŽ., *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, ANUBIH, Sarajevo 1999.
- KARAMATIĆ, M., *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878-1914.*, Sarajevo 1992.
- KARAMATIĆ, M., *Bosanski franjevci*, Erasmus, Zagreb 1994.
- KOVAČIĆ, A. S., *Bibliografija franjevaca Bosne Srebrene. Prilog povijesti hrvatske književnosti i kulture*, Sarajevo 1991.
- KOROMAN, V., *Hrvatsko pjesništvo Bosne i Hercegovine od Lovre Sitovića do danas*, 2. izd., Mostar - Split - Međugorje 1996.
- KRIŠTO, J., *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850-1918.*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1994.

²⁵ I. PRANJKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 255-285.

- KRUŠEVAC, T., *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, Veselin Masleša, Sarajevo 1978.
- LOVRENOVIĆ, I., *Labirint i pamćenje*, 3. izd., Klagenfurt/Celovec 1994.
- PEJANOVIĆ, Đ., *Štampa Bosne i Hercegovine 1850-1941*, Sarajevo 1949.
- PERIĆ, R., *Da im spomen očuvamo. Bio-bliografije preko 120 biskupa i svećenika hercegovačkih biskupija*, Biskupski ordinarijat, Mostar 2000.
- PRANJKOVIĆ, I., *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Matica hrvatska, Zagreb 2000.
- SALTAGA, F., *Bosna i Bošnjaci u hrvatskoj nacionalnoj ideologiji*, Salfu, Sarajevo 1999.
- ŠTITIĆ, L. - DIZDAR, H., *Bibliografija knjiga i periodičnih izdanja štampanih u Hercegovini (1873-1941)*, Mostar 1958.
- TOPIĆ, F., *Kulturna tematika na stranicama "Vrhbosne"*, u: AA. VV., *Stoljeće Vrhbosne 1887-1987*, VVTŠ, Sarajevo 1996., str. 81-91.

CROATIAN MAGAZINES AND PERIODICALS IN BOSNIA-HERZEGOVINA FROM THE BEGINNING TO 1941

Summary

This is an abridged form of author's conference at the Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, November 12, 2001 in Crystal City, Virginia, U. S. A.

In his introduction he would like to draw the attention of readers to ethnic maturation of Muslims, Orthodox and Catholics of Bosnia-Herzegovina (BH) into Bosniaks, Serbs and Croats during nineteenth century because this process influenced the origin and content of first magazines and periodicals in the country. The founding father for Croatian Catholic community in BH was Franciscan priest Ivan Frano Jukić (1818-1857) with his *Bosanski prijatelj (Bosnian Friend)* in 1850. During Austrian-Hungarian administration in BH (1878-1918) hundred twenty five periodical publications came to existence successively, ranging from scientific through cultural, religious to political and entertaining character in their content. The author presents briefly seventeen of them which were considered Croatian content-wise and readers-wise.

In the period between 1918 and 1941 two hundred seventy five new and nineteen renewed periodicals and magazines were in circulation in Bosnia-Herzegovina. As largest category, hundred and five of them were dedicated to political, information and party topics, fifty four of them were dedicated to literature, twenty to children and youngsters, thirty six to religion and general education. The author present briefly 21 Croatian periodicals and magazines from that period.

(Translated by Mato Zovkić)